

ЎЗБЕК ТИЛИ ФРАЗЕОЛОГИК ПОЛИСЕМИЯСИНИНГ ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ МУАММОЛАРИ

DOI: [https://doi.org/ 10.53885/edinres.2021.20.43.038](https://doi.org/10.53885/edinres.2021.20.43.038)

Рахимова С.Ж.

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети Урганч филиали академик лицейи она тили ва адабиёти фани ўқитувчиси

***Аннотация:** мақолада фразиологик полисемияни лексикографик таҳлил қилиш асосида муайян хулосаларга келинган. Мавзунинг тадқиқ этилиши таснифланган ва муайян даражада муносабат билдирилган. Фразиологик бирликларнинг контекстда ифодаляётган маънолари, ибораларнинг кўпмаънолилиги ва маънодошлигини фарқлаш, лугатларда берилишини изоҳлашга доир мисоллар асосида айрим таклиф-мулоҳазалар баён қилинган.*

***Калит сўзлар:** лексикография полисемия, фразема, ибораларда кўпмаъноlilik, маънодошлик, семантика, стилистика, лисоний имконият*

ПРОБЛЕМЫ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ МНОГОЗНАЧНОСТИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

***Аннотация:** в статье сделаны определенные выводы на основе лексикографического анализа фразеологической многозначности. Изучение предмета было засекречено и в определенной степени отреагировало. На основе примеров для объяснения значений фразеологических единиц в контексте, различия в множественности и многозначности выражений, написание которых приведено в словарях, описаны некоторые предложения.*

***Ключевые слова:** лексикографическая полисемия, фразеология, множественность во фразах, семантика, стилистика, лингвистическая возможность*

PROBLEMS OF LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF PHRASEOLOGICAL AMBIGUITY OF THE UZBEK LANGUAGE

***Abstract:** the article draws certain conclusions based on the lexicographic analysis of phraseological ambiguity. The study of the subject was classified and reacted to a certain extent. Based on examples to explain the meanings*

of phraseological units in the context, differences in the multiplicity and polysemy of expressions, the spelling of which is given in dictionaries, some sentences are described.

Keywords: *lexicographic polysemy, phraseology, multiplicity in phrases, semantics, stylistics, linguistic possibility*

Киритиш. Ибора контекстда ҳам, нутқ вазиятида ҳам тушунча нутқдаги ноаниқлигини баратараф қилади. Агар кўрсаткич ўзак семантикасига таъсир қилмасдан ўзгарса, контекст ўзгарувчан бўлади. Ибора эркин ва фақат тилдаги сўз мослигининг умумий қонуниятларига бўйсунди. Баъзан асос ва грамматик воситалар бири-бирининг семантикасига ўзаро таъсир етиб, ажралмайдиган семантик алоқани ҳосил қилади. Бундай ҳолда контекст доимий деб аталади ва ибора эркин бўлиб қолади, шундан сўнг фразеологик категорияга ўтади. Фразеологик бирликларнинг сақланиши, такомиллаштирилиши ва тадқиқ этилишида лексикографиянинг аҳамияти катта. Бу борада ривожланган мамлакатларда зарур тадқиқотлар ва амалий ишлар қилинган. Ўзбек тилшунослигида ҳам олимларимиз томонидан фразеологик бирликларнинг лисоний тадқиқи турли аспектларда, ибораларнинг лексикографик тадқиқи амалга оширилган. Полисемантик фразеологизмлар луғати эса ҳали ишлаб чиқилмаган.

Луғат тузишда ҳам ибораларнинг контекст билан боғлиқ жиҳатларини ҳисобга олиш керак. Нутқ занжирининг қайси сегменти феълнинг зарурий ва етарли актуализатори вазифасини бажаришига қараб интро фразал, фраза ва супер фразал контекст фарқланади. Интро фразал контекстда оддий ёки мураккаб жумланинг сўз ёки сўз гуруҳи билан ифодаланган феълнинг актуализатори сифатида А.В.Кунин томонидан белгиланади. Фразал контекст оддий ёки мураккаб жумлада ифодаланган феъл актуализатори супер фразал контекст икки ёки ундан ортиқ жумла билан ифодаланган феъл актуализатор ҳисобланади. Таклиф этилаётган тадқиқотлар доирасида фразеологик бирликлар маънолари янгиланадиган контекст турларини аниқлашга ҳаракат қилинади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Бу турдаги фразали фразеологик контекст сўзлар (уларнинг категориал ёки ўзига хос семантикаси) ёки жумла бўлмаган сўзларнинг ўзгарувчан бирикмалари феъл қийматларининг актуализатори сифатида ҳаракат қиладиган ҳолатларни ўз ичига олади. Бу типдаги фразали актуализаторларни ўрганишда субъект-объект функцияларини феълда бажарадиган номинал шаклларни таҳлил қилиш алоҳида аҳамият касб этади. Тилшунослар феълни ичдан ифодаловчи субъект-объект вазифаларининг алоҳида ролини таъкидлаб, у кўрсатган ҳаракатда бевосита «иштирок этувчи»

объектларни таъкидлайдилар. Субъект-объект вазифаларини бажарувчи сўзларнинг семантик таҳлили уларнинг оғзаки фразеология билан ифодаланган предикатнинг ноаниқлигини бартараф этишда бевосита иштирокини очиб беради.

Амалга оширилган таҳлилда семантик мурожаат субъект, объект (ёки субъект ва объект) вазифаларини бажарувчи сўзларнинг категориал семантикасидан ҳам, уларнинг лексик қатор, лексик мослик моделини ташкил этувчи ўзига хос семантикасидан ҳам келиши мумкин. Полисемияни енгишда сўзларнинг категориал семантикасининг ролини алоҳида таъкидлаш лозим. Сўзларнинг категориал компонентлари, жумладаги сўзларнинг муносабатини тушунтириш, муҳим сўзларни грамматик фаолият бирлиги билан фарқ қиладиган тоифаларга ёки синфларга гуруҳлаш имконини беради. Маълумки, нутқнинг алоҳида қисмлари ичидаги кўпгина лексик ва грамматик категориялар категориал семантик хусусиятлар асосида ажратилади. Бу категорияларга, хусусан, жонли ёки жонсиз предметларнинг номлари, конкрет предметларнинг ёки абстракт тушунчаларнинг номлари, шахс ёки номаҳрамларнинг номлари, ҳисобланадиган ёки саналмайдиган предметларнинг номлари ва бошқалар кириши мумкин. Сўзларнинг маълум бир нутқ қисми доирасида маълум туркумларга мансублиги уларни феълнинг фразеосемантик вариантларини систем актуализаторлар шаклига келтиради.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). ФБнинг конкрет объектларнинг семантик категориялари ва абстракт тушунчалар даражасида фарқланишини нотўғри бориш учун феъл мисолида кўрсатиш мумкин. Бу фраземада «ишни тўхтатмоқ, ишдан чиқмоқ» маъноси предмет вазифасини бажарувчи отлар меҳанизмларни, қурилмаларни билдирувчи аниқ нарсалар ва бошқалар билан ифодаланганда амалга ошади. Иккинчи маъноси “чиқма, чиқма, хилоф” абстракт семантикадаги отлар билан актуаллашади.

Мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, жонсиз предметларнинг семантик категориясига (абстракт тушунчалар) ҳаракат объекти сифатида ҳаракат қилувчи калит сўзларнинг тегишлилиги “ҳурмат билан масофада турмоқ” маъносини амалга оширади, жонивор предметлар туркумига калит сўзларнинг тегишлилиги эса «ҳайдамоқ (фикр), бермоқ (ҳис қилмоқ)» маъносини қўл узунлигида ушлаб туришни англатади.

Айрим ҳолларда феълнинг фразеологик ва семантик вариантларини фарқлаш грамматик (синтактик ёки морфологик) воситалар орқали амалга оширилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Демак, «маза қилмоқ, зиёфат қилмоқ» маъносидаги хурсанд қилмоқ феъли абсолют равишда

ишлатилади ва «кулмоқ, бировни масхара қилмоқ» маъносида асосан тушум келишигидаги сўз билан қўшишни назорат қилади. Шунингдек, рухий ҳолатни ифодаловчи фразеологик бирликлар ҳам полисемантик хусусиятга эга бўлади. Масалан, Кўнгли бўлмади. Қиймат кўпган ҳозирги паллада уни паноҳсиз қолдиришга кўнгли бўлмади бибининг. «СЖ» (145). ...ичи увишди. Хотирасини йўқотган аёлга Ойчечан бибининг ичи увишди. «СЖ» (145). ...жон бераётиб. Жон бераётиб бошини бир кўтарди-да, куршовдан олиб чиқилаётган йигит Маликка қичқирди. «СЖ» (145) ...дилига кўрқув тушиб. Нўйнлар ва навкарлар дилига кўрқув тушиб, бирлари ер тишлаб, бирлари тисарилиб бордилар. «СЖ» (146).

...ҳайратдан танг қотди. Гулбегим ҳайратдан танг қотди. «СЖ» (146). ...ҳаёлини йиғиштириб олмоқ. Она ҳали ҳаёлини йиғиштириб олишга улгирмай туриб, ўғил яна хархаша қила бошлади. «СЖ» (147). ...йўл кўрсатмоқ. – Сен чиндан ҳам менга йўл кўрсатиб, савоб излаюрмисан, шундин бўлак мақсудинг йўқмудур. «СЖ» (147) ...бағрига босди. Абдул Маҳак уни бағрига босди. «СЖ» (148). ...кўз қирини ташламоқ. Султон унга кўз қирини ташлади. «СЖ» (148) ...тилга олишарди.

...сир бой бермаслик. Жалололдиннинг кучига қойил қолган бўлса-да сир бой бермаслик учун жадал ҳужумга ўтди. «СЖ» (150).

...жонига шу ора кириб. Аммо хоқон бўйнига сиртмоқ тушган он бош бармоғини арқондан ўтказиб олган эди, жонига шу ора кириб, қийинчилик ила бўлса-да оз-озан ҳалқумини бўшата борди. «СЖ» (150) ...отилиб чиқди. Чодирдан аввал Жалололдин, сўнг ёнага отилиб чиқди. «СЖ» (151) ...ўраб ола бошлади. Тўрт томондан ўраб ола бошлади.»СЖ» (151). ...куршовни ёриб чиқмоқлик. Чингизни тутмоқ бўлиб ўлдирмоқ жадали ўрнини куршовни ёриб чиқмоқлик шиддати егаллади. «СЖ» (151). ...эсини йиғиштириб олмоқ.

Буни кутмаган йигит то эсини йиғиштириб олгунча тўсиқни ёриб ўтди. «СЖ» (152). ...ғазаб алангаси қолаб олди. Афти буришиб, ялпоқ юзини ғазаб алангаси қолаб олди. «СЖ» (152). ...чанғалимдан чиқиб қочолди. - Бугун ул маним чанғалимдан чиқиб қочолди, - дейди хоқон кўзларини ердан олмасдан. «СЖ» (152). ...қўлга олмайман. Они ертанинг ўзида қўлга олмайман. «СЖ» (152).

...кўзини олиб қочмайди.

Чиғатой кўзини олиб қочмайди. «СЖ» (152). ...киприк қоқмай. Киприк қоқмай жавоб берди. «СЖ» (152). ...ўзига бино қўйиб. Чиғатонинг ўзига бино қўйиб гапириши ҳақонга ўтиришайди. «СЖ» (152). ...кўнгли ҳира тортади. Бекор аразлаб кетди. Кўнгли ҳира тортади. «СЖ» (153). ...ғазабини бир оз босиб. Тирик султон! - Ғазабини бир оз босиб, давом етди. «СЖ» (153). ...қўлга олмоқчи. - Мен аввал ўша

кеккайган Хоразмшохни тириклай қўлга олмоқчи эдим. «СЖ» (153).

...қўлга туширмақ. Шарт! Онаси, хотин-боласи, ҳарами ила тўла қўлга туширмағи керак. «СЖ» (153). ...оғир сукут чўқди. Орага яна оғир сукут чўқди. «СЖ» (153). ...жон томири тирик. - Хоразмшоҳлар слатанати синди, бироқ ҳали онинг жон томири тирик. «СЖ» (153).

...дами ичига тушмоқ. Ул тириклай таслим бўлур ерса, халқнинг дами ичига тушмоғи бор. «СЖ» (153). ...юрагини ёзиб. Онанг базмин гапи Султоннинг юрагини езиб юборди. «СЖ» (154). ...юраги кўкрак қафасини ёриб. - Дарёга?! – юраги кўкрак қафасини ёриб чиққудай бўлиб сўради. Жалолиддин. «СЖ» (154). ...тилга келган охирги. Балким, ҳамишалик жудлик олдида беихтиёр тилга келган охирги лутфдир! «СЖ» (154).

...қонга тўлди. Султоннинг кўзлари ёш ва қонга тўлди. «СЖ» (154). ...кўз солиб. Йигирма қадамча олдида бораётган Нуроний орқасига ўтирилиб, қимир етмай қояга кўз солиб турган Abdul Маҳакка дейди: - Юр, биродари азиз, юр. «СЖ» (154). ...йўлга чиқрумиз. - Ана ўшал қояда пича дам олурмиз-да, даги йўлга чиқрумиз. «СЖ» (154). ...борликни ларзага солмоқ. Совуқ шамол кучайиб борар, тўлқинларни товушлари гўё Султон юрагига кўчгандай борликни ларзага solar эди. «СЖ» (156).

...оёққа турғизди. Бу хабарни олган, султон дарҳол бор лашкарини оёққа турғизди. «СЖ» (156). ...йўл олди. Ўзи ҳос йигитлари ила сўлга Қутку нўйн қўшини келаётган томон йўл олди. «СЖ» (156). ...кўзи орқасида. Кўзи орқасида – ҳали-замон кемага тушуриладиган онаси завжаси, бола-чақасида, фикри-ёди ёв ўрмалаб келаётган томонда. «СЖ» (156). ...кўнгли зардобга тўла. Ойчечан биби келини ва яқинларини тинчлантиришга уринар, лекин ўзининг ҳам кўнгли зардобга тўла, шундай бўлса-да, сир бор бой бермай барсасини сабр-тоқатли бўлишга ундади. «СЖ» (156).

...минг жойидан тилинди. Она юраги минг жойидан тилинди. «СЖ» (157). ...кўздан ғойиб бўлди. Орқайдан юрган соқчиларга тутказмай тепаликдан ошиб, кўздан ғойиб бўлди Жалолиддин. «СЖ» (157). ...ёриб ўтди. Қорабайир биринчи қуршовни ёриб ўтди. «СЖ» (157). ...унга ташланди. Дарё пишқириб оқади. Ўшқириб оқарди. Кемада қасди бордай унга ташланди. «СЖ» (157). ...эгиг боши узра сакраб. Қаробайир эгиг боши узра сакраб ўтади, соҳил томон бошқуйн елади. «СЖ» (159).

...ўзига келмоқ.

Ўғли қирғоқда қолиб кетган Гулбегим бону ҳамон ўзига келолмас. «СЖ» (159). ...тилининг учидаги. Ойчечан биби келинига бир нима демоқчи бўлди, лекин тилининг учидаги сўзлар тўлқинларнинг шовуллашлари остида қолиб кетади. «СЖ» (159).

...кўз очиб кўрмоқ.

Ўзи долгали кемалаю хаёли тобора йироклашиб қолаётган ўшал

қирғоқда, кўз очиб кўрган муҳаббати султонда, якка-ёлғиз ўғли Жалололидинда. «СЖ» (159)

...кўзга ташланди. Қибла ёқдан қирғоққа елиб келётган Қорабайир кўзга ташланди. «СЖ» (160).

...гирдоб оғзига тутади. Тўлқинлар ўз елкаларига чархпалак қилиб келётган кемани гирдоб оғзига тутади. «СЖ» (161).

...кўздан ғойиб бўлади. Қалқиб-қалқиб туради-да кўздан ғойиб бўлади. «СЖ» (161).

Юртини, елини хонавайрон айлаган, тукқан юртидан, ота-онаси, боласидан, ёридан, биродарларидан жудо айлаган Чингизнинг бош керак эди унга. «СЖ» (162). Ҳаётда биринчи марта бўлса керак Чингизхоннинг кўнглида ҳавас уйғонди ва ўғилларига қараб деди: -Ўғлинг бўлса, Жалололидиндай бўлса экан! «СЖ» (162)

...кўздан қочирманг. Дунёнинг қайси бурчагига бормасин, уни кўздан қочирманг. «СЖ» (162)

...ичидан зил кетди. Ибн Ҳожиб ичидан зил кетди. «СЖ» (165)

...кўз-қулоқ бўлмоқ. Савашнинг Чингизон фойдасига тугатганидан хабар топгани сабаб, дарё канарида кўз-қулоқ бўлиб турмоқда эди. «СЖ» (165). Баногоҳ азим бир тўлқин ўркачи билакларига зарб билан урилиб, бурдуғини юлқиб олган, вазир ҳарчанд сузишга уринмасин, дарё уни ўз қарига тортабошлади. «СЖ» (165).

...кўзи тушиб қолди. Шунда шиддат билан оқиб келаётган болакайга кўзи тушиб қолди ва жон ҳолатда унга талпинди. «СЖ» (165).

...ҳаёлга ҳам келмаган. Бурдукни болақайдан тортиб олиш шамсулмулкнинг ҳаёлга ҳам келмаган эди. «СЖ» (166). ...бош устларида. Бош устларида дафатан бир тўп қора танлилар пайдо бўлишди. «СЖ» (166).

...қулоқ тутмоқлик. Ул зоти азам сўзига қулоқ тутмоқлик ва амал қилмоқлик бизнинг бурчимиз ерур. «СЖ» (166)

...ғазоби қаттиқ. Элутмишнинг ғазоби қаттиқлигини у яхши биларди. «СЖ» (166).

...гапнинг индаллосини. Аммо Ибн Ҳжибга гапнинг индаллосини айта бўлар, буни Кубача билар... «СЖ» (166)

...қўл келмоқ. Бу йўлда Кубача қўл келар. «СЖ» (167).

“Султон Жалололидин” асаридан олинган юқоридаги мисоллар икки ва ундан ортиқ маъноларда қўлланади.

Полисемантик фразиологизмларни иборанинг махсус тури сифатида одатда феълнинг қўшимча ва деформасиялари деб тушуниладиган окказионал контекстни ажратиш кўрсатишимиз мумкин. Феъл таркибига ўзгарувчан компонентларни киритиш, шунингдек, бошқа вақти-вақти билан ўзгаришлар, хусусан, феъл қийматини мустаҳкамлаш,

такомиллаштириш ёки кучсизлантириш учун қўлланилади. Окказионал «янгилик» ларнинг бу функционал юкламаси айрим ҳолларда фразеологик маъно билан муайян квалификация маъносининг мантикий мос келмаслиги туфайли феълга потенциал хос бўлган ҳар қандай маънони бартараф етиши мумкин.

Фразеологик бирликларни ўз ичига олган гап элементлари бир қатор ҳолларда контекстуал жиҳатдан етарли эмас ва феълнинг ҳақиқий маъносини англай олмайди. Бундай ҳолларда фразал контекст феълнинг зарурий ва етарли актуализатори сифатида ҳаракат қилиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Демак, полисемантик феълнинг контекстуал ишлатилишини ўрганиб, қуйидаги хулосаларга келишимиз мумкин:

1) феълнинг структур ва семантик хусусиятларидан келиб чиқиб, улар ҳар доим ҳам феъл мазмунини очиб бериш учун етарли кўрсатмали кучга эга эмас. Бу фразеологик контекст деб аталувчи феъл ва контекстни ўзаро боғлаш зарурлигини билдиради;

2) полисемияганисбатан контекст қийматларни таъкидлаш ва янгилаш воситаси бўлиб хизмат қилади. Контекст битта феъл қийматларининг сояларини, шунингдек, кўп қийматли феълнинг алоҳида қийматларини амалга оширади ва таъкидлайди.